

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.5

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ІМПІЧМЕНТУ ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДОСВІДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

WAYS OF IMPROVING THE PROCEDURE OF IMPEACHMENT OF PRESIDENT OF UKRAINE IN LIGHT OF EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

Баргілевич М.І.,

*студентка юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена виявленню та дослідженню проблем інституту імпичменту Президента в Україні. Автор аналізує досвід зарубіжних країн та різні підходи, що склалися в доктрині конституційного права щодо даного інституту. У статті висвітлено основні шляхи вдосконалення процедури імпичменту в Україні.

Ключові слова: імпичмент, президент, повноваження, злочин, усунення з посади, відповідальність.

Статья посвящена выявлению и исследованию проблем института импичмента Президента в Украине. Автор анализирует опыт зарубежных стран и различные подходы, которые сложились в доктрине конституционного права по отношению к данному институту. В статье отражены основные пути совершенствования процедуры импичмента в Украине.

Ключевые слова: импичмент, президент, полномочия, преступление, отстранение от должности, ответственность.

The article is devoted to detection and investigation of problems of institute of impeachment of President of Ukraine. The author analyses experience of foreign countries and various approaches that developed in doctrine of constitutional law according to this institute. The article highlights main ways of improving procedure of impeachment in Ukraine.

Key words: impeachment, president, powers, crime, demotion, liability.

Актуальність теми. Інститут президентства в Україні пройшов досить довгий шлях розвитку, однак, незважаючи на це, інститут потребує реформування. З огляду на нещодавні події впровадження нового інституту самоусунення Президента України стає зрозумілим, що виникла гостра необхідність створення дієвої процедури імпичменту. Практика і теорія конституціоналізму визначають, що імпичмент – це головний важіль впливу на президента та інших посадових осіб держави. Для України імпичмент є досить новим явищем, тому питання досконалого його врегулювання залишається відкритим, адже сьогодні як ніколи потрібно створити ефективний механізм відповідальності глави держави перед народом.

Серед учених-конституціоналістів України мало хто ґрунтовно досліджував процедуру імпичменту (Ю.М. Тодика, В.Д. Яворський, С.Г. Серьогіна, І.А. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан), тому існує нагальна необхідність визначення головних недоліків імпичменту в Україні та їх усунення за допомогою аналізу практики зарубіжних країн.

Метою написання статті є вдосконалення процедури імпичменту в Україні за допомогою аналізу вказаної процедури у зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу. Термін «імпичмент» більш характерний для країн, які запозичили цей інститут з англійської та американської мо-

делей імпичменту. Є країни, де термін «імпичмент» не вживається взагалі, тому сутність інституту розкривається через «усунення» (Азербайджан), «припинення повноважень», «набрання чинності обвинувальним вироком суду щодо Президента» (Естонія). Так, у ст. 82 Конституції Естонської Республіки серед випадків припинення повноважень Президента передбачається лише вихід у відставку, набрання чинності обвинувального вироку суду щодо нього, у випадку смерті та у зв'язку зі вступом на посаду нового Президента Республіки. У статті 85 Конституції Естонської Республіки зазначено, що «Президент Республіки може бути притягнений до кримінальної відповідальності лише за поданням канцлера юстиції зі згоди більшості членів Державних зборів» [13]. З аналізу вищезазначених положень Конституції Естонської Республіки стає зрозумілим, що Президент притягується до кримінальної відповідальності за вчинений злочин одразу, без проведення імпичменту. У Конституції Азербайджану зазначено, що «питання про усунення Президента Азербайджанської Республіки з посади при вчиненні Президентом Азербайджанської Республіки тяжкого злочину може бути порушене Конституційним Судом Азербайджанської Республіки перед Міллі Меджлісом Азербайджанської Республіки на основі висновку Верховного Суду Азербайджанської Республіки. Постанова Міллі Меджлісу про усунення Прези-

дента Азербайджанської Республіки з посади повинна бути прийнята протягом двох місяців із дня звернення Конституційного Суду Азербайджанської Республіки до Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки. Якщо протягом цього строку зазначена постанова не буде прийнята, то обвинувачення проти Президента Азербайджанської Республіки вважається відкинутим» [14].

Як не дивно, існують країни, де імпичмент взагалі не закріплений на законодавчому рівні, однак його застосування не виключається. Яскравим прикладом є Аргентина, у конституції якої немає жодної згадки про усунення президента в порядку імпичменту. Серед причин припинення повноважень у статті 88 Конституції аргентинської нації визначені лише відставка, хвороба, смерть та неспроможність виконувати свої обов'язки [15]. Однак реалії сьогодення показують, що імпичмент в Аргентині все-таки можливий – у лютому 2015 року Президенту Аргентинської Республіки Крістіні Елізабет Фернандес де Кіршне було пред'явлене звинувачення у вчиненні замовного вбивства прокурора та погроза застосування до неї імпичменту. Отже, не завжди нормативне закріплення усунення президента з посади в порядку імпичменту відповідає реальному його застосуванню, і навпаки – відсутність норм про імпичмент ще не говорить про неможливість його застосування.

Імпичмент (анг. *impeachment*, від давньофранц. *impeachment* – осуд, обвинувачення) – процедура обвинувачення й притягнення до відповідальності в судовому порядку найвищих службових осіб (президентів, міністрів та ін.) внаслідок порушення ними законів своєї країни, службових правопорушень тощо [7, с. 156]. Таке визначення характерне для країн, які запозичили процедуру імпичменту у Великобританії, оскільки тут передбачається притягнення особи до відповідальності у судовому порядку.

Вчений-конституціоналіст В.М. Шаповал виділяє дві основні моделі імпичменту за походженням: англійську та американську. Англійська модель – це встановлений в конституції парламентський порядок притягнення до відповідальності перед судом загальної або спеціальної юрисдикції, насамперед, членів уряду чи президента, як правило, за злочини або інші протиправні діяння, що мали місце у процесі здійснення ними повноважень [11, с. 285].

Хоча елементи імпичменту зародилися ще в Античній Греції, однак той вигляд, який імпичмент має зараз, сформувався в Англії наприкінці XIV століття. Ця процедура полягала в порушенні Палатою обшин перед Палатою лордів, як вищим судом, обвинувачення проти тієї чи іншої посадової особи короля у зловживанні владою, однак це право було виключно компетенцією короля. Застосувати імпичмент можна було до державних службовців за вчинення тяжкого злочину чи проступку, відповідальність за вчинення яких наступала у вигляді штрафу, тюремного ув'язнення і навіть смертної кари [12, с. 154].

Спочатку урядовці притягалися до відповідальності у порядку імпичменту лише за державну зраду. Надалі підставами для імпичменту почали вважати

не тільки злочини, а й інші правопорушення, і навіть так звані політичні помилки [11, с. 286].

Англійська модель знаходить своє вираження у таких країнах, як Румунія, Польща, Фінляндія, Греція та ін.

Так, у ч. 3 ст. 84 Конституції Румунії зазначено, що Палата депутатів і сенат можуть на спільному засіданні прийняти рішення про пред'явлення обвинувачення Президенту Румунії в державній зраді більшістю не менше двох третин голосів від числа депутатів і senatorів; компетентним судом є Верховний Суд правосуддя на передбачених законом умовах [16]. У статті 145 Конституції Польщі прямо визначено, що Президент Республіки може бути притягнений до відповідальності перед Державним трибуналом за порушення Конституції, закону або за вчинення злочину [19].

Американська модель – це форма конституційно-правової відповідальності президента, а іноді також деяких інших посадових осіб, за визначені в конституції діяння, котра повністю або в основному реалізується в парламенті. Наслідком такої відповідальності може бути усунення з посади, а для президента ще й позбавлення недоторканості з можливим наступним притягненням до кримінальної відповідальності у загальному порядку [11, с. 289]. Логічним є віднести Україну до цієї моделі, однак цікавим є той факт, що американська модель характерна для країн, де існує двопалатний парламент. Тому важливим є виокремлення ще однієї змішаної (перехідної) моделі імпичменту.

Вперше інститут імпичменту був зафіксований саме у Конституції США, однак не була визначена сама процедура його проведення. Так, у розділі 4 статті 2 Конституції США зазначено, що «Президент, віце-президент та всі цивільні службовці Сполучених Штатів усуваються з посади при імпичменті при визнанні винними в державній зраді, хабарництві чи в інших тяжких злочинах і правопорушеннях» [17]. У статті 3 Конституції США зазначається, що «судове слухання всіх злочинів, за винятком справ імпичменту, ведеться присяжними суддями», тому це дає нам підстави вважати, що американська модель дійсно характеризується повним невтручанням судової влади до процесу імпичменту. Отже, з аналізу Конституції США випливає, що, по-перше, імпичмент у цій державі можливий не лише щодо Президента, а й щодо інших посадовців; по-друге, визначена певна категорія злочинів, за які настає відповідальність; по-третє, до відповідальності притягає не судовий орган, а Конгрес США. Так, у статті I розділі 2 зазначено, що Палата представників єдина має право імпичменту, а у розділі 3 – «Сенат єдиний має право приймати рішення щодо імпичменту», тобто роль обвинувача виконує Палата представників, а роль суду – сенат. Таким чином, стає очевидним, що процедура імпичменту при американській моделі має більше політичне, аніж правове значення.

Підтвердженням положення про те, що не лише президент може бути усунений з посади в порядку імпичменту, є стаття 17 Основного закону Ізраїлю

про виконавчу владу, в якій зазначено, що Прем'єр-міністр теж може бути підданий процедурі імпічменту за ініціативою Генерального прокурора [18].

Конституція США встановлює, що особа, яка була визнана винною, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах згідно із законом після завершення процедури імпічменту навіть у випадку, якщо посадова особа і не була звільнена з посади. Якщо у сфері загальної юрисдикції діє принцип недопущення притягненої особи до відповідальності двічі за одні дії (поправка 5 Конституції США від 1792 року), то на осіб, засуджених у порядку імпічменту, цей принцип не поширюється. Особа, яка була визнана винною сенатом у порядку імпічменту, не звільняється від кримінальної відповідальності на загальних підставах, і може бути повторно визнана винною і покарана загальним судом. Це також позбавляє інститут імпічменту суто правового змісту, надаючи йому особливих ознак [9, с. 18–19].

Як відомо, саме США є тією державою, де президенти найчастіше усувалися з посад у порядку імпічменту. Так, у 1868 році імпічмент був застосований до Президента Ендрю Джонсона за неправомірне звільнення військового міністра, однак процедура так і не була доведена до кінця, тому що в сенаті не набралась потрібна кількість голосів для усунення Джонсона з посади. У 1974 році було розпочато процедуру імпічменту проти Річарда Ніксона, однак він достроково припинив свої повноважень та подав у відставку. У 1998 році Палата представників висунула обвинувачення у лжесвідченнях і перешкоджанні правосуддю проти Білла Клінтона, однак сенат виправдав Президента і дозволив закінчити термін здійснення повноважень на посту Президента США.

Інститут президентства в Україні, на наш погляд, урегульований нормативно-правовими актами не повністю, оскільки статус та основні повноваження глави держави визначає лише Конституція України, в той час як існують спеціальні закони щодо статусу повноважень Верховної Ради України, Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади. Отже, вважаємо доцільною пропозицію прийняття Закону України «Про Президента України».

Не оминув інститут імпічменту й Україну. Імпічмент закріплений у статтях 105, 108 та 111 Конституції України. Так, у ч. 3 ст. 105 Конституції зазначено, що звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту [1]. Спираючись на цю статтю, Президент України позбавляється звання Президента лише у разі усунення його з посади в порядку імпічменту, тому у разі відставки, неможливості виконання повноважень за станом здоров'я чи смерті звання Президента зберігається за особою довічно.

Хоча імпічмент і закріплений у законодавстві України, однак визначення самого поняття імпічменту було відсутнє до винесення Рішення Конституційного Суду України від 10.12.2003 № 19-рп/2003. У Рішенні зазначено, що імпічмент є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого парла-

мент у разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста [5]. Отже, вітчизняний інститут імпічменту містить у собі характеристики американської моделі імпічменту, оскільки реалізовується без притягнення особи до відповідальності у судовому порядку.

Зі статті 111 Конституції України зазначено, що Президент може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину [1]. На відміну від США, де у пункті 4 статті II Конституції чітко визначене коло злочинів, за вчинення яких особа усувається з посади в порядку імпічменту, то в Україні такими злочинами визначають державну зраду та інші злочини. У статті 51 Конституції ФРН теж чітко визначено, за що бундестаг чи бундесрат можуть пред'явити обвинувачення до Федерального президента в умисному порушенні ним Основного закону або іншого федерального закону. Якщо Федеральний конституційний суд виявить, що Федеральний президент винний в умисному порушенні Основного закону або будь-якого іншого закону, він може усунути його від посади [8, с. 558].

В Іспанії члени уряду можуть бути притягнені до відповідальності лише за державну зраду або за вчинення іншого злочину проти «державної безпеки». Конституційно встановленою підставою притягнення членів уряду до відповідальності перед судом може бути не тільки вчинення злочину. Так, в Австрії, Польщі та Фінляндії парламент (нижня палата) ухвалює відповідне рішення у випадках порушення членом уряду закону, яке може не бути злочином, а в Данії – в разі неналежного виконання посадових обов'язків [11, с. 286–287].

Вважаємо, що формулювання «інші злочини» є неконкретизованою категорією, адже до неї можна застосувати будь-який злочин із Кримінального кодексу України. Виключенням є стаття 111 КК України, в якій державна зрада визначається як діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [2]. Відповідно до Кримінального кодексу України злочином є передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Однак у статті 111 КК України немає згадки про спеціального суб'єкта злочину – Президента України, і це є підставою для створення Закону України «Про імпічмент Президента», в якому б повністю визначалась процедура імпічменту та було врегульоване питання злочинів, за вчинення яких можна усунути з посади Президента в порядку імпічменту.

У теорії конституціоналізму існує думка, що усунення Президента держави з посади повинно про-

дитися через референдум. Таку думку вважаємо некоректною, адже таке положення не відповідає умовам демократичного ладу, оскільки народ не уповноважений вирішувати, кого і як звільняти з посади. Деякі вчені вважають, що відсутність положень про референдум, як підставу та порядок дострокового припинення повноважень Президента України, обмежує право громадян України брати участь в управлінні державними справами та принцип народовладдя [10, с. 91].

Слід додати, що практика проведення референдуму у питаннях усунення президента з поста знайшла свій вияв у ч. 3 ст. 11 Конституції Ісландії, де вказується, що президент може бути усунений з посади до закінчення терміну його повноважень на підставі більшості голосів учасників референдуму, проведеного за рішенням трьох чвертей членів алсінги. Такий референдум проводиться протягом двох місяців із дати прийняття алсінги резолюції про його проведення [20].

Не до кінця врегульованим залишається механізм реалізації процедури імпічменту в Україні. Зрозуміло, що ця процедура ще ніколи повноцінно не проводилась, однак створення ефективного інституту імпічменту Президента може стати вагомим важелем впливу на свідомість особи, яка займає цю посаду, оскільки буде розуміти тяжкість наслідків у разі порушення Конституції та законів України, при вчиненні злочину або за неналежне виконання своїх обов'язків. У статті 111 Конституції визначена процедура проведення імпічменту, однак до сих пір законодавчо не визначений статус спеціального прокурора та спеціального слідчого, що є значним недоліком українського законодавства, адже необхідно визначити місце цих посад у системі органів влади, їх правосуб'єктність, компетенцію та предмети відання у процедурі імпічменту Президента України.

Статус спеціальних слідчих комісій визначений на законодавчому рівні у частині 2 статті 89 Конституції України та статтях 87, 88 Закону України «Про регламент Верховної Ради», де зазначено про порядок створення тимчасових слідчих комісій Верховної Ради та висновки роботи тимчасової слідчої комісії Верховної Ради [3]. Згідно із ч. 2 ст. 171 Закону України «Про Регламент Верховної Ради» розгляд у Верховній Раді питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється відповідно до статей 85, 111 Конституції України, Закону про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України та цього регламенту. Отже, робимо висновок, що реалізувати положення Основного Закону в частині проведення процедури імпічменту Президента взагалі неможливо [6, с. 58–59].

Встановлена Конституцією України процедура імпічменту є єдиним способом притягнення Президента України до конституційної відповідальності і за своєю правовою природою не аналогічна обвинуваченню особи відповідно до норм Кримінально-процесуального кодексу України. Тому немає підстав вважати досудовим слідством проведення розслідування тимчасовою слідчою комісією, яка створюється парламентом [5].

Конституційна відповідальність є видом юридичної відповідальності та наділена такою ознакою, як невідворотність. Відповідальність настає автоматично, за фактом вчинення правопорушення, навіть якщо її застосування є недоцільним. У протилежному випадку має місце спотворення сутності юридичної, у тому числі конституційно-правової, відповідальності [10, с. 63].

У разі порушення кримінальної справи проти глави держави на нього поширювалася б юрисдикція уповноважених органів протягом усього періоду досудового слідства та розгляду справи в судах, що позбавило б його права недоторканності та можливості належним чином виконувати покладені на нього конституційні повноваження. Тому проти Президента України не може бути відкрите кримінальне провадження, бо він користується недоторканністю [5].

Виходячи з положень Рішення КСУ (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) кримінальне провадження проти Президента не відкривається, однак у статті 111 Конституції зазначено, що Президент усувається з посади за вчинення злочину, а кримінальне провадження відкривається лише на підставі вчинення злочину. Таким чином очевидна невідповідність положень Кримінального кодексу до рішення КСУ, оскільки необхідно змінити термін «злочин» відповідно до статті 111 Конституції України на «проступок», «правопорушення»; або ж зазначити про усунення Президента з посади в порядку імпічменту за порушення Конституції та інших законів.

З огляду на нещодавні події в Україні, не слід плутати імпічмент із поняттями «самоусунення» та «відсторонення». Постанова Верховної Ради України від 22.02.2014 № 757-VII визначає головні підстави для самоусунення: загроза керованості держави, територіальній цілісності і суверенітету країни та масове порушення прав і свобод громадян. А поняття «відсторонення» означає усунення посадової особи з посади у зв'язку з умисним невиконання покладених на неї обов'язків [4].

Висновки. Отже, імпічмент – це процедура дострокового припинення повноважень президента та інших службових осіб через усунення з посади за порушення законодавства держави. Для України характерна така процедура усунення з поста Президента, однак вона потребує реформування та вдосконалення.

Шляхами вдосконалення процедури імпічменту в Україні вважаємо приведення у відповідність один до одного усіх нормативно-правових актів із цього питання, а також прийняти Закон України «Про імпічмент Президента України», оскільки процедура імпічменту є єдиним способом притягнення Президента України до конституційної відповідальності. У законі необхідно передбачити чіткий перелік неправомірних діянь (проступків, правопорушень), за які буде нести відповідальність Президент у разі їх вчинення; визначити, який вид покарання буде застосований; процедура імпічменту повинна бути описана поетапно, з розподілом обов'язків між суб'єктами

процедури, а також необхідно визначити статус спеціального прокурора та спеціального слідчого, строки проведення усіх дій, пов'язаних із усуненням Президента України з поста у порядку імпічменту.

Необхідним є також прийняття закону про тимчасові слідчі комісії, створення яких передбачене ч. 2 ст. 171 Закону України «Про регламент Верховної Ради», та внесення змін до статті 111 Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. із змін. і доп., внес. законами України № 2222-IV від 08.12.2004, № 2952-VI від 01.02.2011, № 586-VII від 19.09.2013, № 742-VII від 15.05.2014. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III із змін. і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – 131 с.
3. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI із змін. і доп. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14–15, № 16–17. – 133 с.
4. Постанова Верховної Ради України «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» від 22.02.2014 № 757-VII із змін. і доп. // Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 11. – 158 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо недоторканності та імпічменту Президента України від 10.12.2003 № 19-рп/2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03>.
6. Болдирев С.В. Проблеми правового регулювання парламентського розслідування в процесі застосування процедури імпічменту Президента України / С.В. Болдирев, Б.Ю. Ребриш. // Проблеми законності. – 2012. – № 118. – С. 56–65.
7. Исторична наука : термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – Київ : Вища школа, 2002. – 430 с.
8. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Европейский Союз, Соединенные Штаты Америки, Япония: учеб. пособие / [сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В.В. Маклаков]. – 8-е изд., исправл., и доп. – Москва: Инфотропик Медиа, 2012. – 640 с.
9. Кресіна І.О. Інститут імпічменту : Порівняльний політико-правовий аналіз / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан. – Київ: Юридична думка, 2004. – 176 с.
10. Олькіна О.В. Конституційний інститут дострокового припинення повноважень вищих посадових осіб України : розвиток законодавства та юридичної практики : дис. канд. юр. наук : 12.00.02 / О.В. Олькіна – Одеса, 2011. – 281 с.
11. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В.М. Шаповал. – Київ: Юрінком Інтер, 2010. – 464 с. (2-ге видання, перероблене і доповнене).
12. Шевчук А.З. Історія виникнення та розвитку інституту імпічменту у зарубіжних державах / А.З. Шевчук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2012. – № 57. – С. 150–158.
13. Конституція Естонії. [Електронний ресурс]. – 28 июня 1992 года. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=105>.
14. Конституція Азербайджана. [Електронний ресурс]. – 12 ноября 1995 года. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=133>.
15. Конституція Аргентини. [Електронний ресурс]. – 10 января 1995 г. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=358>.
16. Конституція Румунії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=111>.
17. Конституція США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=168>.
18. Основной закон Израиля о правительстве от 2001 года. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=200>.
19. Конституція Польщі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=742>.
20. Конституція Ісландії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/?p=150>.